

□ Srbsko – promarněná šance EU při boji za nezávislost na dovozu plynu z Ruské federace Serbia - EU missed opportunity in the fight for independence on gas imports from Russia

Vukica Jankovič, Helena Mitwallyová

Abstrakt: Článek analyzuje současnou situaci na trhu s plynem v Evropě, zabývá se závislostí Evropské unie na dovozu plynu z Ruské federace a nad možnostmi tuto závislost snížit. Komentuje stav, kdy v Srbsku, které je významné svou tranzitní polohou, ovládl plynárenský průmysl ruský Gazprom a znesnadnil tak Evropské unii operovat na tomto strategicky významném území.

Klíčová slova: Evropská unie, Srbsko, Ruská federace, plyn, plynovod, nezávislost, stabilita

Abstract: This paper analyzes the current situation on the gas market in Europe, deals with the European Union's dependence on gas imports from the Russian Federation and the possibilities to reduce this dependence. Authors comment the attitude, where in Serbia, which is important because of its transit position, the Russian Gazprom gas industry is dominated and has a big influence on European Union operate in this strategically important area.

Key words: The European Union, Serbia, Russian Federation, natural gas, pipeline, independence, stability

JEL Classification: L95

Úvod

Zemní plyn nabývá na významu jak v Evropské unii, tak mimo ni. Podle odhadů Internacionální plynové unie (IGU), Internacionálního energetického úřadu (IEA), Ministerstva energetiky Spojených států amerických (DOE) a Světové rady pro energii (WEC) použití zemního plynu v 21. století zaznamená nejvyšší tempo růstu ze všech konvenčních paliv.¹

Formování jednotného trhu Evropské unie v oblasti zemního plynu a elektrické energie působilo ustavení jednotné regulativy a zrušení monopolní pozice členských zemí, a také harmonizaci předpisů a ustavení společných pravidel na jednotném energetickém trhu EU.

Závislost trhu Evropské unie na dovozu zemního plynu z Ruské federace, jako největšího dodavatele plynu, vyžaduje hledání nových zdrojů a alternativních směrů, kterými by se plyn transportoval do členských zemí Evropské unie. V tom smyslu geografická poloha zemí, které se nacházejí na důležitých tranzitních koridorech, může být důležitým faktorem.

Současná politická situace, kdy se svět obává vojenské intervence ze strany Ruské federace na Ukrajinu, eventuálně do jiných sousedních států a kdy Ruská federace zvyšuje Ukrajině masivně cenu plynu, dává za pravdu obavám ze závislosti Evropy na dovozu plynu z Ruska.

Otázka, kterou si klademe v tomto článku, zní, zda se může Srbsko, jako malá, a navíc válkou a politickými problémy zchudlá balkánská země, jejíž státní dluh v roce 2011 dosahoval 46,5% HDP a inflace 11%², díky své příznivé geografické poloze na křižovatce mezi Evropou a Asií, západem a východem, stát jedním z klíčových hráčů na trhu s plynem z důvodu výstavby plynovodní infrastruktury na svém území. Kdo nakonec využije výhodné polohy Srbska? Bude to Evropská unie nebo ji již Ruská federace svými realizovanými investicemi v Srbsku předběhla? Nepromeškala Evropská unie svoji jedinečnou příležitost?

Srbsko logicky vítá zahraniční kapitál do plynovodní infrastruktury, který sníží nutnost státních výdajů. Zadluženost není jen problémem Srbska, řeší ji i vlády většiny vyspělých zemí. Řada těchto států se potýká s makroekonomickými nerovnováhami a následnou společenskou frustrací³. Ochota investovat vysoké částky do infrastruktury ne příliš stabilní země tak sebou nese i svá úskalí, projevuje se např. požadavkem na více než 50% podílem ve spoluzakládaných firmách ve prospěch zahraničního investora. To do budoucna může zásadně ovlivnit rozhodovací pravomoci a možnosti srbské vlády.

1) Djajić, 2012

2) Eurostat, Enlargement - recent economic development, 2012

3) Pikhart, 2013

V první části článku je popsána energetická politika Evropské unie. Ve druhé části je rozebrán vývoj spotřeby plynu v EU, systém zásobování plynem a jsou popsány klíčové plynovody řešící situaci v jižní části Evropy. Dále je popsáno fungování jednotného trhu s plynem v Evropské unii, proces liberalizace, a také i regulativa spojená s formováním vnitřního trhu s plynem. Čtvrtá část se vztahuje k formování Energetického společenství jihovýchodní Evropy, a jeho vztah k Evropské unii. V páté části jsou popsané charakteristiky energetického sektoru Srbska, a potom proces liberalizace trhu s plynem, aktuální situace a budoucí kroky v procesu liberalizace trhu s plynem. Závěr shrnuje současný stav v Evropské unii a zodpovídá otázku položenou v úvodu článku.

1. Charakteristika energetického sektoru Evropské unie

Oblast energetiky měla klíčovou roli od samého založení Evropské unie. Roku 1952 byla založena Evropská společnost pro uhlí a ocel, ESUO, (která byla zrušena po 50 letech existence v roce 2002) dále pořád fungující Evropská společnost pro atomovou energii (EURATOM). Již od začátku rozvoje Evropského společenství, členské státy hleděly na energetický sektor jako jeden z důležitých sektorů ekonomického rozvoje. V té době se na uhlí a ocel pohlíželo jako na základ industriální ekonomiky.

Vzhledem k tomu, že dnes je Evropská unie jedním z největších spotřebitelů energie ve světě, je energie prioritním tématem v rámci národních ekonomik. Moderní systémy potrubní dopravy umožňují přepravu ropy a plynu na velké vzdálenosti. Rozvoj energetiky je základním indikátorem ekonomické úrovně jednotlivých států.⁴

Využití jednotlivých primárních zdrojů se mění s růstem spotřeby energie. Spotřeba energie v 28 členských státech Evropské unie převyšuje 1800 milionů tun ropného ekvivalentu. Domácí výroba oproti tomu klesá od roku 2004. V roce 2007 celková domácí výroba energie činila kolem 850 milionů tun ropného ekvivalentu, což zahrnovalo 28% jaderné energie a zbytek činily pevná paliva, plyn, ropa a obnovitelné zdroje.⁵ Závislost dovozu členských států se stále zvyšuje. V dovozu má největší zastoupení ropa s více než 60%, dále následuje plyn a pevná paliva, zejména uhlí. Evropská unie tak čelí velkým energetickým výzvám, včetně klimatických změn, zvyšující se energetické závislosti a omezenosti určitých zdrojů energie. Rozvoj evropské energetické politiky představuje dlouhodobý cíl Evropské unie a v následujících letech bude jednou z nejvýznamnějších priorit agendy Evropské unie.

4) Vošta, M. Josef, B. Stuchlík, J. a kol.: 2008

5) Mirić, O. 2009

Současný stav sektoru energetiky Evropské unie se vyznačuje následujícími trendy⁶:

- Evropská unie je závislá na dovozu zhruba z 50% - s růstovou tendencí v následujících 20-30 letech se dá předpokládat zvýšení až na 70% (očekává se, že závislost Evropské unie na dovozu energetických výrobků se zvýší z 53% v roce 2005 až na 67% v roce 2030);
- Zásoby uhlovodíku klesají a vzhledem k současným trendům za 25 let bude 80% přírodního plynu dováženo (očekává se, že se dovoz plynu zvýší z 58% až na 84% do roku 2030, a dovoz ropy z 82% na 95%);
- Evropská unie je čím dál více pod vlivem cenové nestability energentů na světovém energetickém trhu, a také pod geopolitickým vlivem vzhledem k nerovnoměrným koncentracím fosilních paliv. Ceny ropy a plynu rostou, a během posledních dvou let se téměř zdvojnásobily;
- Infrastruktura vyžaduje rozšíření a modernizaci;
- V následujících 20 letech je zapotřebí investovat přibližně 1000 miliard eur, aby očekávaná poptávka po energii byla uspokojena a infrastruktura obnovena;
- Kvůli globálnímu oteplování průměrná světová teplota už dosáhla 0,6oC.
- Evropská unie, jako hlavní energetický uživatel, se podílí 20% na celkové spotřebě energie. Jako hlavní energetický dovozce je Evropská unie jedním z nejdůležitějších účastníků světového energetického trhu.

2. Zemní plyn v Evropské unii

Trh s plynem Evropské unie je charakteristický velkou závislostí na jeho dovozu. Evropská unie nemá dostatečná množství zemního plynu pro uspokojení potřeb jak průmyslu, podnikatelů, tak domácností. Proto je velmi důležité zajistit dostatečné množství plynu a zachovat energetickou stabilitu kontinentu.

Evropská komise přijala několik důležitých dokumentů, aby zajistila dovoz zemního plynu a regulovala interní obchod s plynem. Předpověď do roku 2030 ukazuje, že dovozní závislost Evropy na zemním plynem do budoucna neustále poroste.

Evropa začala intenzivněji používat zemní plyn v 60. letech 20. století, když byla v Evropě objevená první ložiska plynu. Historicky se využití plynu v jednotlivých částech Evropy rozvíjelo velmi nerovnoměrně. Plyn se začal nejdříve využívat v zemích západní Evropy, především z důvodu objevení ložisek plynu v údolí řeky Po v Itálii, v Lacqu

⁶) Tamtéž.

ve Francii, a v Groningenu v Holandsku. S narůstající spotřebou začala být využívána i ložiska plynu v Severním moři a ložiska v SSSR a Alžíru. Země východní a střední Evropy (bývalé socialistické země) nejdříve spotřebovávaly svůj vlastní plyn, ale na konci 60. let minulého století se, díky plynovodu ze SSSR výrazně zvětšila spotřeba plynu v těchto zemích.

Evropská unie v současné době vyrábí kolem 42 % z celkového množství plynu, které spotřebuje, zbytek se dováží. Největšími výrobci jsou země západní Evropy, jejichž celkové rezervy se odhadují na 4700 až 5700 miliard m³ plynu. Tři lídři na trhu s plynem jsou Norsko, Holandsko a Velká Británie, které také mají největší zásoby plynu. Další dva důležití výrobci plynu jsou Německo a Itálie. Zbytek plynu se dováží většinou z Ruska, potom ze severní Afriky, tj. z Alžíru⁷. Norsko drží vedoucí pozici na evropském trhu s plynem, především díky zásobám plynu, které dosahují 2403 miliard m³ plynu a ještě dodatečných 1200 miliard m³ potenciálních rezerv plynu. V roce 2012 se vývoz plynu z Norska zvýšil o 12 %, zatímco se např. odběr plynu od ruského Gazpromu snížil o 10 %. Norsko má a bude mít v následujícím období vedoucí pozici a zůstane primárním zdrojem zásobování plynem v západní Evropě.⁸ Na druhém místě se podle dokázaných rezerv plynu v Evropě nachází Holandsko, jehož rezervy ve výši 1404 miliard m³ plynu činí celkově 28 % dokázaných rezerv plynu v Evropě. Velká Británie se stala velkým vývozcem plynu v 60. letech minulého století a dnes má vedoucí pozici na evropském trhu s plynem. Současné dokázané rezervy plynu jsou 530 miliard m³ plynu.⁹

Co se týče spotřeby plynu v roce 2012, vnitřní brutto spotřeba plynu pro EU-27 se snížila o 3,6 %, ve srovnání se spotřebou v roce 2011. Nejvyšší pokles spotřeby měla Belgie, Švédsko, Finsko, Portugalsko, Dánsko a Řecko. Na druhou stranu zvýšenou spotřebu ve srovnání s rokem 2011 mělo Estonsko, Polsko, Německo a Lucembursko.¹⁰

Evropské země se zásobují plynem z několika směrů (viz obrázek 1):

- Ze Severního moře, přes hlavní dodavatele Norsko a Holandsko;
- Z Ruska, transport plynu je veden přes několik plynovodů, ze kterých je nejdůležitější plynovod Yamal, který prochází přes území Běloruska a Polska až do Německa. Druhý důležitý plynovod je plynovod Nord Stream;
- Ze severní části Afriky (Alžír), ze kterého se transportuje do Itálie;
- Transport zkapalněného plynu (LNG) se provádí z několika destinací: Egypt, Libye, Nigerie, Katar, Trinidad a Tobago, Blízký východ.

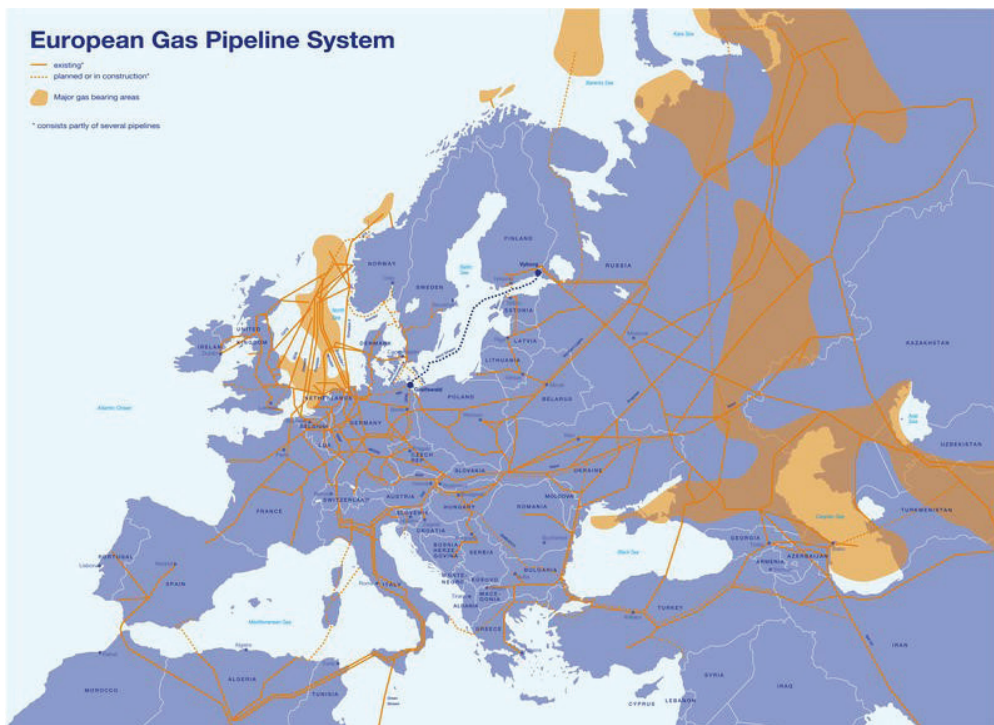
7) BP Statistical Review of World Energy June 2013, cit.dílo, s. 22

8) BP Statistical Review of World Energy June 2013, cit.dílo, s. 20

9) KPMG Czech Republic, s.r.o.: Central and Eastern Natural Gas Outlook 2008.p.68-82

10) Eurostat, Natural gas consumption statistics 13. May, 2013

Obrázek 1: Plynovodní síť Evropy



Zdroj: www.nord-stream.com

Evropské země mají kolem 6 635 miliard m³ plynu, z čeho se ½ nachází v ložiskách Slochteren v Holandsku a v Severním moři v sektorech Velké Británie, Norska, Holandska, Dánska. Před druhou světovou válkou bylo největším evropským producentem zemního plynu Rumunsko, a po druhé světové válce byla to Itálie. V šedesátých letech se dostalo na první místo Holandsko se 72 miliardami m³ plynu, a v sedmdesátých letech se dostala na druhé místo Velká Británie, zatímco se v Rumunsku, Norsku a Itálii postupně zvyšovala produkce.

V Evropě, kromě Holandska, ve kterém je největší ložisko Slochteren blízko Groningenu, se velkými vývozci v poslední době staly Velká Británie a Norsko. Všechny tři země exploatují přírodní plyn ze dna Severního moře.

Nové zdroje zásobování plynem jsou z regionu Blízkého východu a Kaspického moře. Plánované plynovody s velkým významem pro Evropu jsou plynovody TAP - The TransAdriatic pipeline, TGI - plynovod, který spojuje Turecko, Řecko a Itálii a především Nabucco, jehož výstavba je velmi podporována EU a Amerikou. Nabucco je páteční síť, ze které se dále větví plynovody TAP a TGI. Plyn je čerpán z Kaspického moře, obřího ložiska Shah Deniz ze dvou různých míst. Rozdílné je i jejich vyústění (viz obrázek 2). Nabucco se odděluje od TGI na území Turecka a míří přes Bulharsko, Rumunsko

a Maďarsko do ČR, Rakouska a Německa, TGI větev míří přes Řecko a Jaderské moře do Itálie, větev TAP se odděluje od TGI v Řecku a míří přes Albánii do Itálie. Podstatné je to, že plynovod obchází území Ruské federace.

1. Plynovod TGI (Turecko, Řecko, Itálie) představuje spojku mezi Ázerbájdžánem (plynové pole Shah Deniz) a Itálií. Délka plynovodu je 294 km. Smlouva o výstavbě plynovodu byla podepsána tureckou plynovou společností BOTAS a řeckou plynovou společností DEPA roku 2002. Tento plynovod představuje první nezávislý regionální plynovod z Kaspického regionu do Evropy, který byl slavnostně otevřen 17. listopadu v roce 2007. Plynovod je také součástí energetické politiky EU, která plánuje zmenšit energetickou závislost na dovozu zemního plynu z Ruska a byl politicky a finančně podpořen ze strany EU. Plynovod začíná v Ázerbájdžánu (který je zdrojem zásobování plynem), obchází území Ruska a přes území Turecka a Řecka transportuje zemní plyn do Itálie. Kapacita plynovodu je 11,5 miliardy m³ plynu ročně.¹¹

2. TAP (The Trans-Adriatic pipeline) bude transportovat plyn opět z oblasti Shah Deniz v Kaspickém moři přes Turecko do západní Evropy. Plynovod dále povede přes Albánii a Jaderské moře do Itálie. Díky plynovodu TAP region jihovýchodní Evropy dostane závažnou roli jako tranzitní region, který spojuje západní Evropu s rezervami zemního plynu v regionu Blízkého východu. Tento plynovod nahradí nedostatek rezerv zemního plynu v regionu jihovýchodní Evropy a stane se spojkou mezi Itálií a Tureckem. Délka plynovodu bude 870 km, transportní kapacity 19 miliard m³ plynu ročně. Projekt stojí 1,5 miliardy dolarů.

Obrázek 2: Plánovaný plynovod přírodního plynu



Zdroj: Centre for Security Studies, CSS Analyses in Security Policy No.36, Zurich, June 2008.

11) Hatzidakis G., Greece-Italy pipeline to ease Russia gas reliance, Reuters, ATHENS Wed Jan 31, 2007

3. Nabucco je největší evropský plynovod. Spojuje velký počet evropských zemí: Bulharsko, Rumunsko, Maďarsko až do Rakouska, kde se spojuje s větším plynovodem. Nabucco je největší plynovodní projekt délky 3300 km, hodnota investice je 7,9 miliardy dolarů a transportní kapacita plynovodu je 31 miliarda m³ plynu ročně.

4. Plynovod South stream (The South Stream pipeline) je ruskou alternativou plynovodu Nabucco v jihovýchodní Evropě. Plynovod je projektem ruské společnosti Gazprom a italské společnosti Eni. Plynovod začíná v jižní části Ruska, v oblasti města Krasnodar, prochází Černým mořem až do města Varna na bulharském pobřeží. Z Bulharska se plynovod dělí na dva směry: na sever přes území Bulharska, Srbska, Maďarska, Slovinska, Rakouska, až do Itálie. Druhý směr jde přes Bulharsko a Řecko s konečnou destinací v Itálii. Výstavba plynovodu začala roku 2012. Plynovod je financován Ruskem, Itálií, Německem a Francií, majitelem plynovodu je firma "South Stream transport", ve které ruskému Gazpromu patří 50 %, italské společnosti Eni 20 %, a německému Wintershallu a francouzskému EDF patří 15 %.¹²

3. Jednotný trh s plynem v Evropské unii

Základní cíl energetické politiky EU spočívá ve vytvoření volného trhu v oblasti energií. Hlavní filozofií vytvoření jednotného trhu s energií bylo zvýšit efektivitu svobodné a spravedlivé hospodářské soutěže mezi energetickými společnostmi přes EU, nižší a srovnatelné ceny pro spotřebitele v celém Společenství, zvýšení konkurenceschopnosti pro průmysl využívající energii, zvýšení hospodářského růstu a tím i blahobytu členských států EU.¹³

Evropská unie zakládá vnitřní energetický trh také z důvodu konkurenceschopnosti. Jednotný trh s energií, znamená, že pro všechny energetické společnosti budou platit jednotná regulační opatření a budou muset čelit konkurenčnímu tlaku i na svých domácích trzích.¹⁴ Energetický trh má vliv nejen na zajištění dodávek energie a udržitelný rozvoj na poli energetiky, ale i na konkurenceschopnost hospodářství.

Evropská unie provádí vnější energetickou politiku prostřednictvím diverzifikace zdrojů a tras energetických dodávek, spolupráce s klíčovými dodavateli energií apod. Události, které se dějí na světovém energetickém trhu, ovlivňují také vnitřní trh Evropské unie, jako příkladem může být krize v dodávání zemního plynu z roku 2009. V souladu s tím Evropská unie zpracovala Směrnici o bezpečnosti dodávek zemního plynu, která zavádí požadavek, aby každá země měla zajištěnou dodávku zemního plynu i v případě, kdyby se hlavní přeshraniční tok zastavil. To může být dosaženo zvýšením

12) Analytica Annual Report 2008 , Gas pipelines and Regional challenges: Assesment of the Macedonian role in the SEE natural gas marketer, Analutica, July 2008

13) Eikeland, P.O.: 8/2004

14) Tamtéž.

počtu kapacit, rozvojem plynárenské infrastruktury a pružností přeshraniční infrastruktury. Stejně tak je důležité povzbuzovat spotřebitele k výběru nejvhodnějšího dodavatele energie.

Vytvoření jednotného trhu s plynem, vyžaduje odstranění legislativní, technické, plynovodní a obchodní bariéry. Do roku 2014 je třeba harmonizovat právní předpisy, které mají být realizovány v plném rozsahu, zavést základní technická pravidla na úrovni EU, a poskytnout regulačním orgánům nezbytné nástroje a prostředky k účinnému prosazování právních předpisů.¹⁵ S cílem liberalizace trhu s energií v EU od roku 1996 do roku 2009 byly přijaty tři legislativní balíčky. Výsledkem prvního liberalizačního balíčku však paradoxně bylo utvoření národních trhů, většinou s dominantním hráčem a s přetrvávajícími bariérami v přístupu k přeshraničním kapacitám bránícími přeshraničnímu obchodu.¹⁶ V mnohých členských státech byl velmi malý počet firem působících v této oblasti, případně na trhu působila jenom jedna firma. V roce 2003 Komise konstatovala, že tato opatření nejsou dostačující a připravila tzv. druhý energetický balíček.¹⁷ Druhý energetický balíček byl schválen v roce 2003. Obsahoval funkční oddělení výroby a přenosů energií do samostatných firem s tím, že je možné, aby byly vlastněny mateřskou společností. Dále uvolnění trhů tak, aby si spotřebitelé mohli vybrat dodavatele elektřiny a plynu. Dále obsahoval opatření související s přidělováním přenosových kapacit. Zaměřil se i na posílení práv spotřebitelů. Podniky si mohly vybírat dodavatele od roku 2004, domácnosti o tři roky později. Vzhledem k tomu, že oba balíčky byly realizovány formou směrnic, jejich převedení do národní legislativy bylo u každého z členských jiné. Výsledkem toho byla existence národních trhů s limitovanou konkurencí a ne jednotný evropský trh.

Většina států EU měla problémy dodržovat pravidla druhého energetického balíčku ještě v roce 2009.¹⁸ Komise v lednu 2007 zkonstatovala, že ani první, ani druhý energetický balík nevyřešil hlavní problémy evropské energetiky. Největším problémem je, dle Komise, že si jednotlivé společnosti udržují stále své dominantní postavení na vnitrostátních trzích. V případě plynu je dalším problémem nedostatek likvidity a omezený přístup k infrastruktuře. To omezuje přístup nových dodavatelů na tento trh. Problémem jsou i dlouhotrvající smlouvy mezi těžebními společnostmi a odběrateli. Plynárenskou infrastrukturu vlastní většinou právě odběratel a nedostatečné oddělení infrastruktury od dodávek plynu ústí v nedostatečné otevření trhu.¹⁹ Evropská unie tedy, po vyhodnocení účinnosti předchozích balíčků, připravila tzv. třetí energetický balíček. Jak uvádí Euroskop, třetí energetický balíček je souborem pěti legislativních

15) European Commission: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Making the internal energy market work, Brussels, 2012.

16) Tamtéž.

17) Ševce, P. 2008

18) Euractiv, Třetí liberalizační balíček v energetice. [online]. [cit.2013-11-29].

19) Ševce, P. 2008

návrhů. Jeho cílem bylo vytvořit právní podmínky pro další liberalizaci trhů s elektřinou a zemním plynem. Komise jej předložila 19. září 2007.²⁰

Aby se efekt třetího balíčku mohl projevit, je důležité, aby požadavky uvedené ve směrnících byly správně transponovány do národních legislativ členských států. Termín pro implementaci byl 3. 3. 2011 (například v čl. 49 Směrnice 2009/72/ES). Nicméně, dle zprávy Komise z listopadu 2012 s názvem „Making the internal market work“, od září 2011 iniciovala komise 19 řízení ve věci neimplementace Směrnice 2009/72 a 19 řízení ve věci Směrnice 2009/73.²¹

Dne 15. listopadu 2012 Evropská komise zkonstatovala, že plná liberalizace trhu s energiemi musí být dokončena do roku 2014.²²

4. Založení Energetického společenství jihovýchodní Evropy a Evropská unie

Smlouvu o formování Energetického společenství zemí jihovýchodní Evropy podepsali v roce 2005 v Athénách představitelé Srbska, Černé Hory, Chorvatska, Bosny a Hercegoviny, Makedonie, Bulharska, Rumunska, Albánie a dočasná misie OSN pro Kosovo. Roku 2009 se k Energetickému společenství připojily Ukrajina a Moldavsko. Založení Energetického společenství bylo výsledkem aktivit, týkajících se podpory zemím na Balkánském poloostrově v procesu přistoupení k EU.

Cílem založení Energetického společenství bylo vytvořit společný trh s elektřinou a plynem jihovýchodní Evropy, který by se integroval do EU. Podobně jako smlouvy CEFTA v doméně obchodu, Energetické společenství by mělo fungovat jako malá EU, mělo by být i postupnou přípravou regionu pro vstup do EU. Energetické společenství nezahrnuje jenom přijetí předpisů v rámci energetiky, ale i uspořádání navazujících oblastí, jako je ochrana životního prostředí a rozvoj obnovitelných zdrojů energie.

Cílem Energetického společenství je také vytvoření regulativního sektoru pro přilákání investic do energetické sítě. Jihovýchodní Evropa se totiž spoléhá přímo na teritoria, ve kterých je přírodní plyn přímo produkován. Proto je důležité zajistit stabilní investiční klima, ve kterém by se mohlo rozvíjet spojení s kaspickými, severoafrickými a blízkovýchodními rezervami plynu. Smlouva o Energetickém společenství určuje konkrétní kroky a opatření pro liberalizaci trhu s elektrickou energií a plynem. Jedno z nejdůležitějších opatření je eliminace množstevního omezení vývozu energie a zrušení celních bariér. To umožní obchod s plynem a elektrickou energií nejenom mezi zeměmi jihovýchodní Evropy, ale i se všemi členy EU v souladu s pravidly komuni-

20) Bydžovská, M. (2013): Bude mít EU v roce 2014 společný energetický trh? [online]. [cit.2013-11-05].

21) Právo a Energie, Třetí energetický balíček a jeho implementácia v rámci EÚ – polovičné úspěchy. [online]. 28.2.2013

22) European Commission, Single market for gas & electricity, 2014

tárního práva (*acquis communautaire*). Ostatní opatření se týkají společných pravidel pro výrobu, přenos a distribuci plynu, formování národních energetických subjektů, regulačních subjektů a systému operátorů pro přenos energie.

Energetické společenství jako takové je vlastně typ regionálního energetického trhu zemí jihovýchodní Evropy, který by se měl integrovat do vnitřního trhu s energií EU. Energetické společenství této části Evropy obsahuje trh se 150 miliony lidí, do kterého v následujících 15 letech bude investováno více než 21 miliard eur. Pokud se Energetické společenství jihovýchodní Evropy (ECSEE) i formálně připojí k EU, vytvoří se tak třetí největší energetické společenství hned za OPEC a IAEA.²³

Sněmovna Srbska přijala zákon o ratifikaci této smlouvy v roce 2006. Srbsko, jako i ostatní signatáři smlouvy, převzalo povinnost harmonizovat své zákonodárství s požadavky Direktiv EU, čímž bude umožněn přístup zemí jihovýchodní Evropy k trhu s energií v EU. Díky své poloze v centrální části Balkánského poloostrova, je energetický systém Srbska vzájemně spojen se systémy všech sousedních zemí, což znamená klíčovou roli jako transportéra plynu s cílem zachovat energetickou stabilitu v regionu jihovýchodní Evropy a potažmo v celé Evropě.

5. Charakteristiky plynového energetického sektoru Srbské republiky

Energetické hospodářství Srbska v nejširším slova smyslu představují nafta a plynové hospodářství, doly uhlí, elektroenergetika a decentralizovaný systém městských tepeláren a průmyslové energetiky. V rámci energetického systému se provádí exploatace domácí primární energie (nafta a zemní plyn), výroba teplotní a elektrické energie, exploatace a zpracování uhlí a transport a distribuce energetických zdrojů ke spotřebitelům finální energie.

Nedostatek železných rud a metalurgického uhlí, spolu s malou výrobou nafty a přírodního plynu, zařazuje Srbsko mezi země závislé na dovozu těchto významných surovin, což představuje závažnou položku v jeho dovozu. Objem a struktura energetických rezerv a zdrojů Srbska jsou velmi nepříznivé. Rezervy kvalitnějších energetických zdrojů, např. nafty a zemního plynu jsou jen symbolické a představují méně než 1% v celkových bilančních rezervách.²⁴

Kromě toho, rozvoj energetiky v Srbsku nebyl vždy založen na racionálním použití omezených rezerv energetických zdrojů a s dostupným energetickým potenciálem.

23) VLADA REPUBLIKE SRBIJE, Kancelarija za evropske integracije, Sporazum o energetskoj zajednici za jugoistočnu Evropu 2005

24) Ministry of mining and energy, Republic of Serbia, Energy sector development Strategy of the Republic of Serbia by 2015, Belgrade, May 2005.

Dovoz, transport a distribuci zemního plynu pro potřeby Srbska a také tranzit plynu pro potřeby Bosny a Hercegoviny provádí Srbijagas²⁵ (státní podnik pro transport, skladování, distribuci a obchod s přírodním plynem). Kromě této společnosti, v sektoru nafty a přírodního plynu působí ještě dvě společnosti: Transnafta,²⁶ státní podnik pro transport nafty a naftových derivátů a akciová společnost Naftna industrija Srbije – NIS.²⁷ Institucemi řídicími tento sektor hospodářství jsou Ministerstvo hornictví a energetiky, Energetický úřad (srbsky: Agencija za energetiku) a Úřad pro energetickou efektivitu Srbské republiky (srbsky: Agencija za energetska efikasnost Republike Srbije).

Plynovodní systém, který je tvořen magistralními a rozvodnými plynovody, je ve vlastnictví Srbijagasu, kromě magistralních plynovodů MG-9, úseku Pojate-Niš, který je ve vlastnictví Jugorogas, akciové společnosti ve vlastnictví Srbijagas s podílem 25%, Gazpromu s 50% a Central ME Energy & Gas GmbH z Rakouska s 25%.

Vzhledem k výše zmíněné závislosti na dodávkách plynu, se do Srbska plyn dováží především z Ruska, přes území Ukrajiny a Maďarska.

Dovoz a transport plynu na území Srbska provádí Srbijagas a lokální distributoři, kteří splňují určitá kritéria a mají licenci od Energetického úřadu. Základní charakteristikou plynovodního systému je jeho výrazná technologická zastaralost (24 a 40 let), nízká energetická efektivita, a také nepříznivý vliv na životní prostředí. Magistralní plynovod pro transport zemního plynu z Maďarska má kapacitu 6,1 miliardy m³ ročně, z čeho je 5 340 milionů m³ pro území, kterou zásobuje Naftna industrija Srbije - NIS, a zbývající 760 milionů m³ pro území Bosny a Hercegoviny. Plynovod má maximální pracovní tlak 50 barů. Celková délka vysokotlakého plynovodu je 2 135 km, a průměrný věk kolem 25 let. Magistralním plynovodem se transportuje plyn, který se přebírá v přijímací stanici Horgoš, a také plyn z domácích polí.

V posledních 20 letech spotřeba plynu v Srbsku výrazně poklesla, především v souvislosti s válečným konfliktem a následným sankcím. Velmi negativní vliv na spotřebu mělo i bombardování Srbska v roce 1999, které velkou část infrastruktury poničilo.

V současnosti spotřeba plynu postupně stoupá. V souladu s energetickou bilancí Srbska pro rok 2013 v sektoru přírodního plynu, kterou připravilo Ministerstvo hornictví a energetiky, byla pro rok 2013 plánována spotřeba plynu v objemu 2826 milionů m³, což je o 29 % více než v roce 2012. Potřebné množství přírodního plynu pro rok 2013 bylo zajištěno domácí výrobou ze 17 % a dovozem z 83 %. Celkové plánované množství domácí výroby v r. 2013 je 484 milionů m³, což je o 1 % méně než v roce 2012. Dovo-

25) JP Srbijagas, Novi Sad, Osnovni podaci

26) TRANSNAFTA, home/ About us

27) NIS Gazprom neft, Annual Report 2012

zem přírodního plynu (především z Ruska, pak z Maďarska a Švýcarska) bylo zajištěno zbývající množství plynu ve výši 2342 milionů m³, což je o 35 % více než objem dovozu v roce 2012.²⁸

6. Úloha Ruské federace ve vývoji a budoucnosti srbského energetického sektoru

Dohoda o spolupráci mezi vládami Ruské federace a Srbské republiky při výstavbě trasy plynovodu South Stream (viz obrázek 3) pro tranzit přírodního plynu přes území Srbska a výstavbu podzemního skladiště plynu v Banátském Dvoru byla podepsána r. 2008 v Moskvě. Dohoda otevírá velkou perspektivu vývoje plynového hospodářství Srbska a umožňuje dlouhodobou jistotu zásobování spotřebitelů zemním plynem.²⁹ Zároveň však posiluje závislost Srbska na jediném dodavateli plynu, tj. na Rusku.

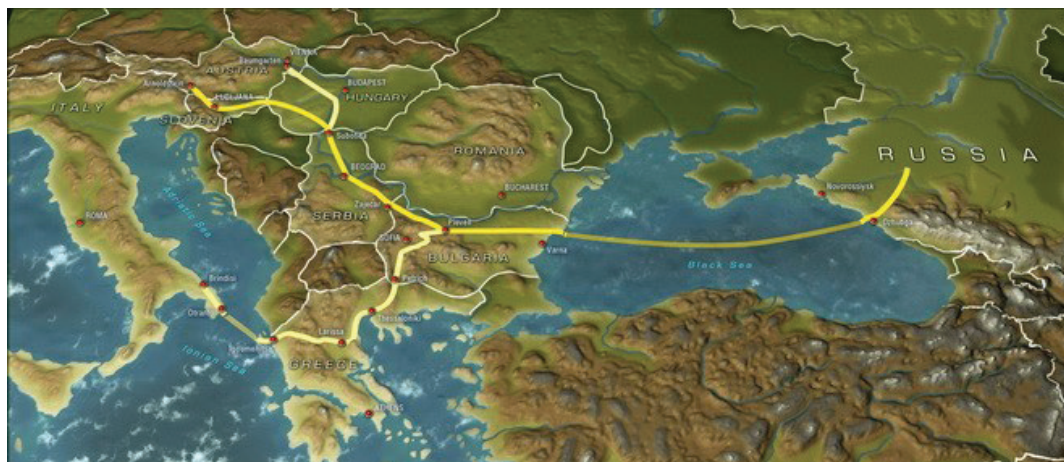
Plynovod na území Srbska se stane součástí nového tranzitně-magistrálního plynovodního systému (v rámci iniciativy - Nový evropský transportní systém – NETS) pro region centrální a jihovýchodní Evropy. Plynovod South Stream je společným projektem ruské společnosti Gazprom a italské společnosti Eni účastní se v něm více tranzitních zemí, kterými plynovod prochází. Plynovod začíná na pobřeží Černého moře v Rusku (v ruské kompresorní stanici Berezovoj), prochází pod Černým mořem, potom územím Bulharska, Srbska, Chorvatska až do Itálie. Kapacita plynovodu bude 63 miliardy m³ plynu ročně. Hodnota projektu je 16 miliard eur.³⁰

Část plynovodu, a to v délce 450 km, bude procházet právě přes Srbsko. Hlavní plynovodní rozbočovač bude umístěn u Bělehradu, odkud jedno rameno zamíří na sever a území Srbska opustí u Subotice. Druhé vysokotlaké rameno bude směřovat k Paraćinu a bude zásobovat jižní část Srbska.

28) Republika Srbija, Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine republike Srbije, Energetski balans Republike Srbije za 2013

29) Vuletić, V.: 2008

30) Radio-televizija Srbije "Južni tok", odbrojavanje do starta, 11. nov 2012

Obrázek 3: Plynovod South Stream

Zdroj: International Gas Union

V dohodě o spolupráci mezi ruskou společností Gazprom a srbskou společností Srbijagas se obě strany dohodly o následujícím³¹⁾:

- Kapacita plynovodu bude nejméně 10 miliard m³ přírodního plynu ročně
- Pro realizaci účelů založí smluvní strany společnost, v níž bude podíl Gazpromu nejméně 51 %, a podíl Srbijagasu nejvíce 49 %
- Detailní itinerář plynovodu včetně potřebné infrastruktury a také geografických bodů vstupu a výstupu z území Srbska bude upřesněn na základě údajů technickoekonomické analýzy.
- Výšku tarifu transportu plynu přes plynovod určí zakládající společnost.

Projekt je pro Srbsko, s ohledem na ekonomickou situaci, ve které se dnes nachází, z mnoha důvodů výhodný. Realizace projektu, tj. výstavba plynovodní infrastruktury přispěje k nárůstu pracovních míst přímo v Srbsku, a to vzhledem k tomu, že výstavbu budou realizovat zejména srbské společnosti. Kromě toho, Srbsko se tím způsobem stane tranzitní zemí, pro tranzit plynu do jiných zemí, především členských zemí EU. Vzhledem k tomu, že odhadovaná roční spotřeba plynu v Srbsku je 3 miliardy m³ plynu ročně, a plánovaná kapacita plynovodu je 10 miliard m³ ročně, zbývajících 7 miliard m³ plynu ročně, které budou transportované do jiných evropských států, se stanou zdrojem příjmu z poplatků tranzitu plynu.

31) Sporazum o saradnji između OAO „Gasprom“ i JP „Srbijagas“ u realizaciji projekta izgradnje gasovoda za tranzit prirodnog gasa preko teritorije Republike Srbije.

Výstavba plynovodu South Stream přes Srbsko přispěje k zvýšení energetické bezpečnosti Srbska, a také ke zmenšení tlaku na elektricko-energetický systém. Velmi důležitý je i politický efekt výstavby tohoto plynovodu. Jako tranzitní země, Srbsko značně zlepší svou pozici v regionu a stane se důležitým hráčem energetické scény nejenom tohoto díla Evropy, ale i Evropské unie, vzhledem k tomu, že většina zemí, přes které plynovod South Stream bude procházet, jsou členy EU, a Srbsko vstup do EU také plánuje.

Kromě plynovodu South Stream je druhá důležitá investice v plynovém sektoru výstavba podzemního skladiště plynu Banatski Dvor, která je také spolufinancovaná Gazpromem. Projekt má výjimečný význam s ohledem na množství plynu, které se zde může skladovat. Vzhledem k tomu, že kapacita skladiště přesahuje potřeby srbského trhu, toto skladiště v budoucnu bude mít i význam pro ostatní státy v regionu.³²

Do budoucna se dále plánuje napojení na plynovody sousedících zemí a to³³:

- Spojení s plynovodním systémem Rumunska směrem Arad-Mokrin;
- Možnost dodatečného spojování s Bosnou a Hercegovinou směrem od Nového Sela k Bijeljině;
- Spojení s Bulharskem směrem Niš-Dimitrovgrad;
- Spojení s Chorvatskem na energetickém koridoru u Sotina na Dunaji.

Proces liberalizace trhu s elektrickou energií a přírodním plynem, a také i harmonizace s předpisy EU v rámci Třetího energetického balíčku bude pokračovat i v následujícím období. Otevření trhu bude následováno rozdělením činností (výroba, distribuce, přenos, obchod), zvýšením energetické efektivity, ochranou životního prostředí. I přes výše uvedené je však patrná podstatná závislost na dovozu plynu z Ruské federace, kterou navíc znásobuje i majoritní podíl Gazpromu ve společnostech podílejících se na distribuci a skladování plynu v Srbsku. Evropská unie zjevně nevyužila možnosti pomoci rozvíjejícímu se Srbsku a přenechala dobrovolně aktivity Ruské federaci, která jich bezezbytku využila.

32) PE "Srbijagas": Underground gas storage "Banatski dvor", Belgrade, September 2008

33) Ministry of energy, development and environmental protection of the Republic of Serbia: Energy sector of Serbia and EU accession process. Belgrade, 15 April 2013.

Závěr

Formování vnitřního trhu s plynem a elektrickou energií a navazující spolupráce zemí členů EU v rámci energetiky jsou důležitou součástí mozaiky energetické politiky EU. Energetická politika EU jako taková, je jedna z nejvýznamnějších politik EU. Zachování energetické stability a budoucí kroky vedoucí k zesílení a užší spolupráci mezi zeměmi členů EU v rámci jednotného energetického trhu, jsou důležité pro celou EU.

Poptávka po zemním plynu se každým rokem zvyšuje. Podle odhadů se ve srovnání s dneškem do roku 2020 spotřeba zemního plynu zdvojnásobí. Růst poptávky po zemním plynu si nutně vyžádá vysoké investice do obnovy existující a výstavbu nové plynovodní infrastruktury.

Závislost Evropy na dovozu zemního plynu je neúměrně velká, což podpoří velké investice do alternativních energetických zdrojů.

Formování Energetického společenství jihovýchodní Evropy je důležitým krokem pro zachování energetické stability evropského kontinentu a pro uskutečnění většího stupně nezávislé energetické udržitelnosti. Vzhledem k tomu, že některé země v Energetickém společenství jsou členy EU, a že ostatní členy Energetického společenství projevují záměr do EU vstoupit, Energetické společenství jako takové je důležité pro vnitřní energetický trh EU, neboť konečným cílem Energetického společenství je začlenit se do vnitřního energetického trhu EU.

Liberalizace energetického trhu zemí jihovýchodní Evropy, včetně Srbska jako signatáře energetické dohody, je nutným krokem v procesu přistoupení k EU.

Kromě tradiční dopravní tranzitní polohy na dopravních koridorech, Srbsko získává čím dál tím významnější roli z energetického pohledu. Proto je důležité, aby Srbsko zhodnotilo svoji roli mezi zeměmi bohatých na přírodní energetické zdroje (přírodní plyn a nafta), valorizací tranzitní energetické polohy, která nese s sebou vysoký stupeň energetické a politické stability.

Nová úloha Srbska jako tranzitní země umožní růst národní ekonomiky díky výstavbě tranzitních sítí a zvýšení technologické úrovně hospodářství právě díky distribuci plynu. Výrazně se také sníží negativní dopady průmyslu na životní prostředí. Kromě posílení dopravních a energetických spojení, je důležité rozvíjet mezinárodní vztahy v oblasti ochrany přírodního a kulturního bohatství, turismu, a také ochrany životního prostředí. Rozvoj mezinárodních vztahů pomůže k dosažení vyššího stupně koherence a zmenšení vnitro regionálních rozdílů, které mohou být závažnou překážkou pro budoucí rozvoj Srbska.

V souladu s plány plynofikace Srbska je plán zvýšení spotřeby přírodního plynu ze současných 13 % na kolem 20 % do roku 2015. Srbsko je také signatářem vázané smlouvy o evropské spolupráci v oblasti zemního plynu. Projekty South Stream a podzemní skladiště plynu Banatski Dvor podle mnohých představují projekty desetiletí, a jejich realizace je velmi důležitá nejen pro rozvoj plynového sektoru, a také pro celkovou stabilitu v zásobování plynem v Srbsku a v regionu.

Pokud hodnotíme rozvoj plynofikace v Srbsku za podpory ruského kapitálu v kontextu současných událostí, lze hovořit o promarněné šanci ze strany EU. Výše uvedená stabilita bude platit jen potud, pokud budou zachovány dobré vztahy mezi EU a Ruskou federací. Pokud budou dobré vztahy narušeny, ruské investice v Srbsku a majoritní vlastnictví klíčových společností ruskou stranou mohou výrazně komplikovat zásobování plynem v EU. Rusko začalo budovat plynovod South Stream jako protiváhu projektu Nabucco, který Rusko obchází. Budoucnost ukáže, zda plán EU na zmenšení závislosti na dovozu plynu z Ruské federace skutečně vyšel.

Reference

- [1] BYDŽOVSKÁ, M. (2013): Bude mít EU v roce 2014 společný energetický trh? [online]. [cit.2013-11-05]. Dostupné z <https://www.euroskop.cz/44/21977/clanek/bude-mit-eu-v-roce-2014-spolecny-energeticky-trh/>
- [2] BP STATISTICAL REVIEW OF WORLD ENERGY, June 2013. London: BP, 2013, s. 22, www.bp.com/statisticalreview. Dostupné z <http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/>
- [3] DJAJIĆ, N. (2002): , ISBN 86-7352-081-9
Енергија за одрживи свет, Рударско-геолошки факултет, Београд,
- [4] EIKELAND, P.O. (2004): The Long and Winding Road to the Internal Energy Market- Consistencies and inconsistencies in EU policy. Fridtjof Nansen Institute, Report 8/2004. [online]. Dostupné z <http://www.fni.no/doc%26pdf/FNI-R0804.pdf>
- [5] EUROPEAN COMMISSION: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Regions, Making the internal energy market work, Brussels, 2012. [online]. Dostupné z <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2012:0663:FIN:EN:PDF>
- [6] EUROPEAN COMMISSION, Single market for gas & electricity, [online], Dostupné z: http://ec.europa.eu/energy/gas_electricity/internal_market_en.htm, 2014
- [7] EUROSTAT, Enlargement - recent economic development, data from September 2012, [online], Dostupné z: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Enlargement_-_recent_economic_development

- [8] EUROSTAT, Natural gas consumption statistics, [online], Dostupné z: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Natural_gas_consumption_statistics May 2013
- [9] EURACTIV: Třetí liberalizační balíček v energetice. [online]. [cit.2013-11-29]. Dostupné z <http://www.euractiv.cz/energetika/link-dossier/liberalizace-unijni-energetiky-000055>
- [10] EVROPSKÁ KOMISE: Strategie pro inteligentní a udržitelný růst podporující začlenění, KOM (2010). [online]. Dostupné z <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/Lex%20UriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:CS:PDF>
- [11] ANALYTICA ANNUAL REPORT 2008, Gas pipelines and Regional challenges: Assesment of the Macedonian role in the SEE natural gas market, Analutica, July 2008., p.3. [online]. Dostupné z: <http://www.analyticamk.org/files/ReportNo16.pdf>
- [12] HATZIDAKIS, G., Greece-Italy pipeline to ease Russia gas reliance, Reuters, ATHENS Wed Jan 31, 2007 [online], dostupné z: <http://uk.reuters.com/article/2007/01/31/greece-italy-pipeline-idUKL3170795420070131?sp=true>
- [13] KPMG Czech republic, s.r.o., KPMG in Hungary, KPMG in Russia and KPMG in Ukraine: Central and Eastern Natural Gas Outlook 2008.p.68-82, [online], Dostupné z: <http://www.czechmarketplace.cz/en/98.central-and-eastern-european-natural-gas-outlook-2008>
- [14] JP SRBIJAGAZ, NOVI SAD, Osnovni podaci [online], Dostupné z: <http://www.srbijagas.com/o-preduzecu/osnovni-podaci.69.html>
- [15] MIRIĆ, O. (2009): Regional policy of the EU as engine of economic development, Mladost grup doo, ISBN: 978-86-82391-46-3
- [16] MINISTRY OF ENERGY, DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL PROTECTION OF THE REPUBLIC OF SERBIA: Energy sector of Serbia and EU accession process. Belgrade, 15 April 2013, [online], Dostupné z: <http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCgQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.confindustria.it%2FConf2004%2FDbDoc2004.nsf%2F0%2Fc69582e2287c06bdc1257b2b0030c882%2F%24FILE%2FENERGY%2520SECTOR%2520IN%2520SERBIA.ppt&ei=szFdU9T-A8mstAagvIDoBA&usg=AFQjCNE4yr2-Zvsr7mmNjfOWPXRbUhLX9Q&bvm=bv.65397613,d.Yms>
- [17] MINISTRY OF MINING AND ENERGY, Republic of Serbia, Energy sector development Strategy of the Republic of Serbia by 2015, Belgrade, May 2005. [online]. Dostupné z <http://www.merz.gov.rs/en/dokumenti/energy-sector-development-strategy-republic-serbia-2015>
- [18] NIS GAS PROM NEFT, Annual Report 2012 [online], dostupné z: <http://www.nis.eu/>

- [19] PE "SRBIJAGAS": Underground gas storage "Banatski dvor", Belgrade, September 2008. [online], <http://www.energy-community.org/pls/portal/docs/130180.PDF>
- [20] PIKHART, Z., Příčiny a důsledky vládní zadluženosti a možné cesty k jejímu dlouhodobému řešení, Praha 2013, Business&IT, Vysoká škola manažerské informatiky, ekonomiky a práva a.s., ISSN: 1805-3777
- [21] PRÁVO A ENERGIE, Tretí energetický balíček a jeho implementácia v rámci EÚ - polovičné úspechy. [online]. [cit.2013-12-03], Dostupné z: <http://pravoaenergie.wordpress.com/2013/02/28/treti-energeticky-balicek-a-jeho-implementacia-v-ramci-eu-polovicne-uspechy/>
- [22] RADIO-TELEVIZIJA SRBIJE, „Južni tok“, odbrojavanje do starta, 11. nov 2012, 19:30 -> 15:38, [online]., Dostupné z: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/Ekonomija/1209440/%22Ju%C5%BEEni+tok%22,+odbrojavanje+do+starta.html>
- [23] REPUBLIKA SRBIJA, MINISTARSTVO ENERGETIKE, RAZVOJA I ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE REPUBLIKE SRBIJE, Energetski balans Republike Srbije za 2013, [online], dostupné z: <http://www.merz.gov.rs/lat/dokumenti/energetski-bilans-republike-srbije-za-2013-godinu-0>
- [24] REPUBLIKA SRBIJA, Zakon o potvrđivanju Sporazuma o saradnji između vlade Republike Srbije i vlade Ruske Federacije o saradnji u oblasti naftne i gasne privrede. „Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori“, br. 83/2008. [online], Dostupné z: <http://www.merz.gov.rs/lat/dokumenti/zakon-o-potvrdivanju-sporazuma-između-vlade-republike-srbije-i-vlade-ruske-federacije-o>
- [25] TRANŠNAFTA, home/ About us, [online], Dostupné z: <http://www.transnafta.rs/en/home/>
- [26] VLADA REPUBLIKE SRBIJE, KANCELARIJA ZA EVROPSKE INTEGRACIJE, Sporazum o energetske zajednici za jugoistočnu Evropu 2005, [online], Dostupné z: <http://www.seio.gov.rs/dokumenta/sporazumi.195.html>
- [27] VOŠTA, M. JOSEF, B. STUHLÍK, J. a kol. (2008): Energetická náročnost: determinanta změn toků fosilních paliv a implikace pro EU a ČR, Profesional Publishing, Praha, ISBN 978-80-86946-83-2
- [28] VULETIĆ, V. (2008): Razvoj gasnog sektora Srbije, Gas- časopis gasne privrede Srbije, Udruženje za gas Srbije, Beograd, str. 30. [online], Dostupné z: <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?query=ISSID%26and%266811&page=2&sort=8&styp=0&backurl=%2Fissue.aspx%3Fissue%3D6811>

Mgr. Vukica Janković, Katedra světové ekonomiky, Fakulta mezinárodních vztahů, Vysoká škola ekonomická v Praze, nám. W. Churchilla 4, Praha 3, jankovic.vukica@gmail.com

Mgr. Helena Mitwallyová, Katedra práva, Národohospodářská fakulta, Vysoká škola ekonomická v Praze, nám. W. Churchilla 4, Praha 3, mitwally@volny.cz